

EESTI FRASEOLOGISMIDE LEKSIKAALSEST VARIEERUMISEST

KATRE ÕIM, ASTA ÕIM

Annotatsioon. Artikkel keskendub eesti fraseologismide varieerumisele eesmärgiga seletada nende loomuliku kasutamise põhimõtteid. Avatakse varieerumise kui kompleksse nähtuse olemust ja põhjendatakse vajadust seda uurida. Enamasti on idiomaatiliste verbifraaside muutlikkust seletatud nende kompositsioonilisusega, kuid ilmselt annaks paremaid tulemusi arvestamine nende kollokatsioonilisusega. Uurimuse empiirilises osas skitseeritav eesti fraseologismide leksikaalse varieerumise tüpoloogia toetub põhiliselt eesti fraseologismide elektroonilise alussõnastiku (FES) materjalile. Artikli teoreetilises osas võetakse kokku, mis teeb fraseologismi varieerumise võimalikuks. Ilmneb, et mida selgemal või tavalisemal metafooril idioom rajaneb, seda rohkem see varieerub.

Võtmesõnad: kognitiivne lingvistika, eesti keel, leksikaalne semantika, kompositsioonilisus, kollokatsioonilisus, metafoor

1. Sissejuhatus teemasse

1.1. Fraseologismide varieerumise olemus. Miks seda uurida

Artikli keskmes on eesti fraseologismide ehk idioomide varieerumine. Meie üldisem eesmärk on seletada nende loomuliku kasutamise põhimõtteid.

Lähtume seisukohast, et sõnaülestena on fraseologismid üsna idiomaatilised ja püsivad, kuid eri mahus keelekogudest leiame neid väga erisugusel kujul. Püsivus kujuneb samalaadsete morfosüntaktiliste struktuuride ja leksika korduvuse alusel: 1) keelekogukonna liikmed tunnetavad fraseologismi korduvust kõnes ning mõistavad selle tavatähendust; 2) fraseologismi kindlakujulisus eeldab piiranguid selle osiste morfosüntaktilisele vormile ja leksikaalsele koosseisule, transformatsioonile ja sõnajärjele; 3) püsiva struktuuriga kaasneb kindel semantika. (Baranov, Dobrovolski 2008: 50 jj) Seetõttu tunnemeegi fraseologisme kanoonilise ehk põhivormi

järgi, milleks võib pidada tüüpilisimat realisatsiooni ja mis on tavaliselt esitatud sõnaraamatus (Philip 2003: 68; vt ka Barkema 1996: 141; K. Õim, A. Õim 2011). Mis ei ole põhivorm, on variant¹ (Barkema 1996: 142). Mõnikord on raske öelda, mis moodustab põhivormi formaalse tuuma. Rosamund Mooni (1998: 123) arvates väga paljudel püsiühenditel ja idioomidel (ingl *fixed expressions and idioms*) kindlat kuju polegi. Fraseoloogismid muutuvad aja jooksul – kujunevad välja leksikaalgrammatilised ja semantilised variandid, mida kasutatakse eri sagedusega ning mille seas põhivormi määramine võib olla keeruline. Vrd

oma käe peal ~ peale 'iseseisvalt, ise'
oma jala peal, omal jalal 'majanduslikult iseseisvalt'
oma jalaga 'ise, omal jõul liikudes'²

Seetõttu ei saa eeldada, et fraseoloogismid on keelekasutuses püsivad ja jäigad. Selle asemel, et pidada fraseologisme vormilt jäigaks ning semantiliselt jagunematuks, on otstarbekam käsitleda neid muutuvana ja kirjeldada nende kasutuspiiranguid. Samas on pea kõik leksikaliseerunud väljendid morfosüntaktiliselt piiratud, vaid mõni nende osa on asendatav ja paljudel neist on idiosünkraatilised semantilised omadused. Et mitte piirduda ainult idioomide, kollokatsioonide ja vabade sõnaühendite eristamisega (millele sageli keskendutakse), vaid teha vahet eri määral idiomatiseerunud väljenditel, on Henk Barkema (1996) välja pakkunud oma mudeli. (Barkema 1996: 125 jj; Philip 2003: 68–70)

Barkema (1996: 153) järgi oleks pahameeleütlus *X^S teab mida ~ keda ~ mis ~ kes ~ kus ~ kui* nimisõnadega *kurat, pagan, pergel, põrgu, tont, tühi* osaliselt idiomaatiline, jäik, kollokatsiooniliselt avatud ja idiosünkraatiline.

Oleme eesti vanemate fraseologismide tüpologiseerimise, põhivormide ja variantide määramise ning eristamise probleemidega kokku puutunud eesti fraseologismide elektroonilist alussõnastikku koostades (vt K. Õim, A. Õim 2011; K. Õim 2008, 2003). FES sisaldab põhiliselt XX sajandi alguse andmeid umbes 20 000 eesti fraseologismi kohta, k.a nende loomulike tekstiseoste kohta. Oleme selles sõnaraamatus kasutusnäited järjestanud nimelt nende morfosüntaktilise, leksikaalse ja/või süntaktilise erinevuse järgi põhivormist ja üksteisest.

¹ Varieerub põhivorm.

² Toetume põhiliselt FESile – selle näidetele artiklis ei viidata.

Tabel 1. Mitmemõõtmeline idiomaatilisuse mudel
(Barkema 1996: 135–154; Philip 2003: 70)

Mõõde	Olemus	Aste
Kompositsioonilisus (ingl <i>compositionality</i>)	Mil määral on tähendus konstrukt- siooni ³ moodustavate leksikaalsete üksuste põhitähenduse ⁴ või tuletatud tähenduse ⁵ ja neid üksusi sisal- davate moodustajate süntaktiliste suhete kombineerumise tulemus	täiesti kompo- sitsiooniline – idiomaatiline
Paindlikkus (ingl <i>flexibility</i>)	Mil määral võib konstruktioon esineda erinevais võimalikes gram- matilistes vormides	paindlik – jäik
Kollokatsioonilisus (ingl <i>collocability</i>)	Mil määral on konstruktioonis võimalik asendada avatud klassi leksikaalne üksus teiste sama klassi üksustega: nimisõna teiste nimisõ- nadega jne	avatud – suletud

*Jaani eese suust kukkund
ku esä suust maaha sadano
justku esä suust maha pudunu
ku esä suust tsilgahtunu
nindagu isa suust sülidetud
isä mokast maha kukkund
isa nokast maha kukkunud
selle nina otsast maha kukkund
nenda kui oleks nahast välja langend
kui lõigat imä külest vai esä külest
vana Mihkli suutäis*

Põhivorme võib pidada lingvistiliselt oluliseks, sest nad on regulaarsed ja terviklikud (vt tabel 2). Variantide tähendus ja funktsioon olenevad tegelikult põhivormist, on sellele taandatavad ega aita eriti kaasa selle põhivormi kirjeldamisele. (Philip 2008: 95, 96; vt ka Moon 1998: 168)

³ Fraas, klaus või lause, milles on vähemalt kaks grammatilises funktsioonis pidet, mida täidavad leksikaalsed üksused (Barkema 1996: 133).

⁴ Sellest saab semantiliste reeglite abil süsteemselt tuletada teised tähendused.

⁵ Kinnistunud laiendatud tähendus.

Tabel 2. Fraseologismi põhivormi ja variandi tunnused

Põhivorm	Variant
püsiv	mittepüsiv
tüüpiline	ebatüüpiline
harv	sage
regulaarne	ebaregulaarne
terviklik	mitteterviklik
korduv	mittekorduv
lingvistiliselt oluline	lingvistiliselt ebaoluline

Fraseologismi variantide teke on tihedasti seotud inimese keelelise käitumisega, kuid mitte kõik variandid pole tahtlikud. Põhivormi muutmiseks võib kaasnedes semantiline ja/või pragmaatiline tähendusnihe, nagu näiteks sõnamängus. (Philip 2008: 95 jj) Idioomi leksikograafiline kirjeldus peaks ideaalis hõlmama tüüpilist, sh selle kalduvust varieeruda, keskendumata konkreetsetele leksikaalsetele muutustele. Igasugune korrapära idioomaatiliste lekseemide, nende lingvistilise või pragmaatilise ümbruse vahel avardab idioomaatiliste väljendite variaabluse mõistmist ja võib aidata neid automaatselt tuvastada. (Cignoni, Coffey 1998: 297 jj)

1.2. Mida tuleks varieerumise kohta küsida

Kas fraseologismide varieerumine oleneb nende struktuurist? Zachary Maher (2013: 18) on kindel, et senised idioomide paindlikkuse käsitlused põhinevad ainult verbifraasidel, mis esinevad tihti kujul [V NP]. Ometi on levinud ka muud idioomaatilised fraasitüübid (vt jaotis 3.1). Sellest vaatenurgast kõlaks Geoffrey Nunbergi (1978) esile tõstetud ja valikidioomide paindlikkuse seletamiseks kasutatud kompositsioonilisuse (ingl *decomposability*) mõiste sisu ümber sõnastatult nii: idioomi tähenduse osad vastavad täpselt verbi osadele. Raymond Gibbs ja Nandini Nayak (1989) on tõestanud, et kompositsioonilisus on seotud võimega idioomi süntaktiliselt muuta. Gibbsi ja Nayaki kompositsioonilisuse hüpotees ütleb, et idioomide süntaktilise käitumise määrab suuresti see, milliseid oletusi teevad kõnelejad selle kohta, mismoodi osalevad idioomide osad nende kui terviku kujundlikul interpreteerimisel. (Maher 2013: 12; vt ka Barkema 1996: 141) Niisamuti peab kujunema idioomide leksikaalne koosseis ja selle paindlikkuse määr. See järeldus toetab

mõtet, et idioomid ei moodusta mitte eraldiseisvat, ehk isegi surnud metafooride klassi, vaid jagavad paljusid, tavaliselt otsetähenduses keelenditega seostatud kompositsioonilisi omadusi. (Gibbs jt 1989: 66) Kuid nagu Maher (2013: 2 jj) kriitiliselt rõhutab, on kompositsioonilisusega kõige paremini seletatud vaid piiratud hulga ideaalsete valikidoomide paindlikkust.

Milles fraseologismide varieerumine empiiriliselt seisneb? Erinevalt vabadest sõnaühenditest ei saa leksikaliseerunud väljendeid kasutada sugugi mitte kõigis grammatiliselt võimalikes vormides. Muidu tekiks rohkesti mitteaktsepteeritavaid pseudovariante. Konstruktsioonide sisemise paindlikkuse järgi on Barkema eristanud täiesti paindlikke, osaliselt paindlikke ja jäiku konstruktsioone. Kollokatsioonilisuse puhul võidakse avatud klassi lekseem konstruktsioonis asendada sünonüümi, osasünonüümi või antonüümiga. Kui kollokatsioonilisus on piiratud, siis on see juhuslik ja lingvistiliselt motiveerimata. See tähendab, et lekseemide kombineerumine konstruktsioonis võib vastata morfoloogilistele, süntaktilistele ja semantilistele keelereeglitele, kuid olla siiski vastuvõetamatu, vrd *väriseb nagu haavaleht* (FS) ja **väriseb nagu lepaleht*. Mida rohkem teoreetilised ja tegelikud valikuvõimalused erinevad, seda piiratum on konstruktsiooni kollokatsioonilisus. (Barkema 1996: 144, 145) Fraseologisme võidakse kasutada ettearvamatus, *ad-hoc*-kontekstis. Siiski ei ole eesti keele kasutajal raske mõista selliseid fraase, nagu allpool toodud.

saavad .. käe valgeks erinevate golfilöökide tegemisel (<http://www.niitvaljagolf.ee/tule-mangi/golfidemo/>)

tegi käe valgeks rallisprindil (<http://www.rally.ee/?a=a009&b=1023>)

saad käe valgeks oma WP äppiga (<http://www.eneta.ee/sundmused/Lehed/wp-koodilaager.aspx>)

Samas on nende loomine ja varieerumistendentside ennustamine ikka veel väga raske. Selgitamist vajab paradigmaatilisel avalduv semantiline produktiivsus, kui sõnu ei asendada mitte ainult sama semantilise rühma liikmetega, vaid ka näiliselt mitteseotud sõnadega. (Philip 2008: 105, 106) Mõistagi sõltub fraseologismide varieerumise tüpologia empiiriliste andmete hulgast ja olemusest. Tuvastamaks, mille poolest on konkreetset idioomaatilised fraasid tüüpilised, kas nende variandid on regulaarsed või juhuslikud, läheb vaja ülisuurt, ehk isegi teatud tüüpi keelekasutust

esindavat korpust⁶, st nii palju realisatsioone kui võimalik (Cignoni, Coffey 1998: 297). Fraseologismide varieerumine on kooskõlas nende sagedusega: mida suurem korpus, mida rohkem kasutusi, seda suurem on varieerumise tõenäosus (Moon 1998: 120, 121). Juba nimetatud mõisteline ülesehitusega FESi aluseks olev andmebaas⁷ sisaldab 160 000 kirjet. Ühelt poolt olenevad fraseologismide variandid ja nende n-ö piisav hulk andmevalimi omadustest (millise levikuga milline allkeel jm) ja suuruselt, teisalt on määrav iga fraseologismi tähendus. Fraseologismi struktuuri püsivusest ja varieerumisest kasutuses saab rääkida üksnes kognitiivset tervikliku mudeli puhul, millel rajaneb fraseologismi sisu. Nagu öeldud, saab teatud idioomide varieerumise ja tähenduse seoseid seletada ka nii: kui semantiliselt kompositsiooniliste idioomide osad osalevad eraldi nende fraaside kujundliku tähenduse loomisel, siis ei mõjuta ükskõik millise osa asendamine sünonüümiga idioomi kujundlikku interpretatsiooni, nii nagu see juhtub mittekomponeeriliste idioomide osade asendamisel sünonüümidega. Kui idioomi osad ei ole süsteemselt tegevad selle kujundliku tähenduse loomisel, siis muudab osade mis tahes moel muutmine suuresti idioomi üldist kujundlikku interpretatsiooni. (Gibbs jt 1989: 59) Näiteks eesti paarissõnade varieeruv sõnajärg nende tähendust ei mõjuta: *nõu ja jõuga* ~ *jõu ja nõuga* ~ *nõuga ja jõuga* 'abivalmis'. Fraseologisme *löövad käed* 'kokku leppima'; *lööb käsi kokku* 'imestama'; *lööb käega* 'loobuma'; (*maksab* ~ *laob* ~ *loeb*) *peo peale* 'kõik korraga ära maksma'; *paras palk* 'õiglane karistus'; *paras ports* 'piisavalt; palju'; *kuus lauda* 'surnukirst' (FS, EKSS) leksikaalselt varieerida ei saa – nende kollokatsioonide osi ei saa vaheldada ei otsetähenduse ega idiomaatilise tähenduse korral, ilma et need koost laguneks.

Selle asemel, et üritada kindlaks teha, kuidas täpselt ja kui suures ulatuses fraseologismid muutuvad, millised on põhivormid ja millised variandid jne, on ehk mõttekam küsida, millised variandid vastavad kasutaja keelepädevusele. Mida peab teadma, et osata idioome kasutada ja mõista? Mida säilitatakse idioomide kohta mentaalses leksikonis? Mis teeb fraseologismide varieerumise võimalikuks ja mis on selle põhjused?

⁶ Fraseologismide varieerumist on tihti seostatud just ajakirjanduskeelega, kus kinnistuv varieerumine võib osutada sellele, mis institutsionaliseerub hiljem laiemalt (Moon 1998: 121).

⁷ Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas. www.folklore.ee/justkui (20.10.2014).

(Maher 2013: 6; vt ka Barkema 1996: 143, 145) Need küsimused on ka meie artiklis tähtsal kohal. Maher on katsetega näidanud, et idioomide paindlikkus⁸ ei tulene nende idiosünkraatiliselt säilitatud omadustest ja et kõnelejal puudub info idioomide individuaalse paindlikkuse kohta – seda ei saa teada, sest seda ei saa mõõta. Selle asemel otsustavad kõnelejad eri põhimõtete toel, kas muutus on aktsepteeritav. Idioomi tundmine tähendab selle tähenduse mõistestamist. Kõnelejal on selge ettekujutus teatud idioomide aluseks olevatest metafooridest ning teadmised idioomi allika kohta aitavad otsustada, kas idioom on paindlik või mitte. (Maher 2013: 42 jj). Kanoonilise vormi variandid ja kõrvalekalded sellest ei ole mitte lihtsalt ühe ja sama põhivormi alternatiivsed esitusviisid, vaid vastavad semantilisele ja pragmaatilisele vajadusele, tehes keelekasutuse isikuomaseks (vrd *Oled liigselt täna oma kaarte avanud; .. siis alles viskas kaardid lauale* 'oma kavatsusi, plaane avalikuks tegema') ja kasutussituatsioonis relevantseks (vt Philip 2008: 95). Fraseologismi *vajutab nupu peale* (FS) tähendust 'millegi saavutamiseks vahendeid valima' võidakse täpsustada olenevalt sellest, kas vahend osutus õigeks või valeks.

Siin osatakse õige nupu peale vajutada (<http://ebemed.blogspot.com/2006/09/ttuse-viksed-rmud.html>)

„Ma vajutan mõnikord vale nupu peale,“ tunnistab staažikas pedagoog (<http://tartu.postimees.ee/1816633/intervjuu-opetajaga-ehk-kus-on-kooliroom>)

Sellesama kujundi täpne sisu võib selguda kontekstist ka täpsustava laiendita.

.. teavad täpselt millise nupu peale vajutada. Vaatab sulle otsa ja saab aru kohe, kas tasub suga edasi jahuda või ei (<http://www.kalale.ee/forum/arutelu/6D5A?page=1300>)

Nupp võib laiendada muidki verbe peale *vajutama*.

.. Janek Tombak leidis tänu Kirsipuule õige nupu (<http://epl.delfi.ee/news/sport/dunamiiditunn-janek-tombak-leidis-tanu-kirsipuule-oi-ge-nupu.d?id=50791748&com=1&no=0&s=1>)

Fraseologismide jäikuse ja paindlikkuse mõistmine aitab neid omakorda loomulikuna kasutada ja kirjeldada.

⁸ Maher (2013) rakendas selliseid võtteid nagu adjektiivilise lisamine, kaht tüüpi asendamise ja passiivistamine.

2. Kuidas on fraseologismide struktuur ja varieerumine seotud

Mooni järgi (1998: 121 jj) vastab inglise fraseologismide leksikaalne varieerumine nende grammatilisele tüübile, esmajoones käib see predikaatide, pisut vähem omadus-, nimi- ja eessõnade kohta. Verb varieerub ka väga paljudes eesti fraseologismides⁹: *karjub ~ kisendab ~ kisab ~ lõugab ~ röögib ~ kiunub ~ vingub ~ viriseb kui siga aia vahel*. Seda võib pidada kas 1) idioomi varieeruvaks klastriks, kus on mitu potentsiaalselt seotud vormi (vt lähemalt ptk 4), või 2) mittevarieeruvaks nominaalseks tuumaks, mis esineb koos mitmesuguste ümber mõtestamata jäävate verbidega (Moon 1998: 122, 123; Baranov, Dobrovolski 2008: 52). Võimalik, et fraseologism ei ole mitte *karjub kui siga aia vahel*, vaid *siga aia vahel*, sest meelde tuleb tegelikult jätta ainult see ühend tähenduses 'hädas' (vt Maher 2013: 60; vt ka Philip: 2003: 192). Seega oleks *karjub nagu siga aia vahel* jt pigem kollokatsioonid. Põhi- ja idiomaatilises tähenduses komponentide varieerumine on sõnaühendi kui terviku püsivuse seisukohalt väga erineva kaaluga. Idioome sisaldavad kollokatsioonid on hästi paindlikud, kui varieerumine jääb kollokatsiooni piiresse, ning mitte nii paindlikud, kui varieerub idioom. Maheri korraldatud katses oli enamikus lauses, mis sisaldasid idioomiga kollokatsiooni ja mida katses osalenud aktsepteerisid kõige rohkem, muudetud kollokatsiooni, mitte idioomi. Paljusid neid lauseid aktsepteeriti täpselt samamoodi kui idioomi sisaldava kollokatsiooni põhivormi. Kui muudetud oli idioomi, vähenes aktsepteerimine märgatavalt. (Maher 2013: 64, 65)

Idioomidega kollokatsioonide hulgas võib omakorda eristada tugiverbiga kollokatsioone, millest ainult üks osa paistab olevat semantiliselt kompositsiooniline. Fraseologismi *mättale saama* tähenduse 'rikas, jõukas olema' osad ei vasta mitte selle fraasi osadele, vaid kogu idiomaatiline tähendus on koondatud nimisõnasse ja verbi semantiline panus on väga väike. Tugiverbiga kollokatsioonidel¹⁰ saab vahet teha selle järgi, kas verbi läheb idiomaatilise tähenduse äratundmiseks tarvis: kas meeles tuleb pidada verbifraasi või midagi muud. (Vt Maher 2013: 61 jj) Idiomaatiliste nominaalsete vormihomonüümide eristamiseks on verbi tingimata vaja. Näiteks substantiiv *mokk* tähendab 'huul' ja adverb *mokka* 'untsu, nurja' (EKSS).

⁹ FESi üle 17 000-st morfoloogiliselt analüüsitud fraseologismilemmast on 30% verbifraasid (K. Õim, A. Õim 2011: 853).

¹⁰ Eesti keele tugiverbiühendeid vt Muischnek 2005.

*Ära kobista **mokka**, kui sa asjast midagi ei tea 'rääkima, lobisema'*

*Pane **mokka**, kui tahad 'sööma'*

*Pistis talu **mokka** 'laostama'*

*Ann isi kedagi ei tein, aga oli teiste inimeste asjade **mokka**-aaja 'nurja ajama'*

Seega on idiomaaatilise tähenduse mõistmiseks tähtis teada verbifraasi [V S ~ Adv]. Mõistestus 'untsu' paistab olevat piiratud nimelt tugiverbide jt sisuvaeste verbidega. Täistähenduslike verbidega ehk sisuverbidega ei tule see idiomaaatiline tähendus esile (vt Maher 2013: 61 jj), vrd *Tuhlikasvata-mine läks küll mokka 'ebaõnnestuma'*; *See asi on mokas 'ebaõnnestunud'* ja **torkas mokka*.

Seevastu järgmised määrsõnad ja kaassõnafraasid on samuti põhiliselt grammatilisi kategooriaid väljendava ja idiomaaatilisi komponente lause muude moodustajatega siduva verbi *olema* kõrval iseseisvad. Need kannavadki idiomaaatilist tähendust 'meeldiv, meelepärane'.

*Oasupp on mulle **suupärast***

*Eks piduroad ole igaleühele **mokkamüöda***

*Kuivat lest oo mulle eieti **mokajärge***

*Tuu oll peris **nokkipitti***

*See ütlemene es ole taale **meeltmööda** üht*

*Sie ongi õige minu **hamba müöd** hia*

Samamoodi kollokatiivsed võivad olla ka kõnelemisverbid selliste adverbide juures, mille tähendus on 'vähe, napilt'.

Ühmas mulle midagi mokaotsast

*Mis sa nii huulõ otsast **kõnõlat***

Vrd ka järgmisi näiteid.

*Ah, sie **kiitus** oli niisama mokaotsast*

*Mokaotsa **jutt** põle üks hia jutt ühti*

Verbide kollokatiivset loomust, seda, et tegu on fraasi idiomaaatilise osa kollokaadiga, kinnitab veel fraseologismide arenemine vastassuunas: aja jooksul võidakse ühe sisuverbi asemel hakata kasutama mitut tugi-verbi või mitme sisuverbi asemel enamasti ühte tugiverbi. Verbi kõrval on idioomi enda pigem süntaktilist kui leksikaalset laadi varieerumine märksa piiratum. Näiteks kollokatsioon *elab nagu kuninga kass* sisaldab idioomi *kuninga kass* tähenduses 'mugavalt, muretult elav inimene' ja selle

kollokaati *elama* (analoogseid näiteid vt Maher 2013: 63). Põhivormi suhtes varieerub substantiivfraas FESIS nii leksikaalselt kui ka süntaktiliselt.

elab nagu keisri ~ lihuniku kass ~ kuninga miska
elu kui kuninga kassil ~ kroonu kassil ~ kiriku kassil ~ krahvi karmanipenil
~ kassil ~ kassipojal ~ kassi põli

Idioomi otsetähenduses kollokaat jääb FESISi andmetel samaks. Tänapäeva eesti keeles on aga vastupidi – vahelduvad verbid *kodus istuma, käituma, magama, olema, peesitama, end tundma, külla tulema* jne. Samuti varieerub substantiivfraasi süntaktiline funktsioon: *elu kui kuninga kassil; kohtleb nagu kuninga kassi; kuninga kassi ~ kuningakassilik elu*. Eesti keelsete veebilehtede korpus¹¹ tuvastasime genitiivatribuudi *kuningas* ja genitiivatribuudile järgneva nimisõna *kass* vaheldumise üksteise naabruses üksikute lekseemidega: *kuninga kassike ~ kuninga kiisu ~ keisri kass*.

Koos fraseologismiga *nagu hane selga vesi* esinevad FESISi intransitiivverbid *maha ~ mööda ~ üle minema, maha jooksuma ~ langema*, millest sõltuvad separatiivne substantiivi- või kaassõnafraas *hane seljast ~ pealt ~ sulest* vmt ja tegevussubjekt *vesi*. Süntaktiliselt teistsugustel juhtudel tingib finiiitne või infiniitne transitivverb *viskama ~ kallama ~ valama ~ vinnama* latiivse substantiivi(fraasi) või kaasõnafraasi *hane selga ~ hane kaela ~ hane peale ~ hanele* ja *vesi* on tegevusobjekt. Tänapäeva eesti keeles varieerub *hane selga vesi* intransitiivne põhitähenduses kollokaat mõnevõrra: *minema ~ tulema ~ mõjuma ~ tunduma* jne, kuid domineerivat paistab koopulaga *olema* (vrd Moon 1998: 125) või ilma verbita kasutus. Idiomaatilised (*maha*) *jooksuma ~ voolama ~ libisema ~ nirisema* jne toovad kaasa separatiivse fraasi *hane seljast*. Mõlemal juhul on *vesi* tegevussubjekt. Andmeid idioomi varieerumise kohta veebilehtede korpuses on meil väga vähe.

vesi voolab hane sulge pidi jälgi jätmata maha
.. päris hane selga siinne jutt pole läinud

Mõne võrdluse oleme leidnud juhuslikult.

Liikluspropaganda kui tibi selga vesi (<http://arvutimaailm.blogspot.com/2008/03/liikluspropaganda-kui-tibi-selga-vesi.html>)

Nagu valla selga vesi (<http://www.sakala.ajaleht.ee/2156833/juhtkiri-nagu-valla-selga-vesi>)

¹¹ Vt <http://www2.keelevaab.ee/dict/corpus/ettenten/> (20.10.2014).

Seega tuleb fraseologismide varieerumist uurides kindlasti teadvustada, kus on iga üksiku fraseologismi piirid. Idioomi leksikaalse esituse põhjal võib ennustada selle suurt paindlikkust, kui leksikaalne üksus on kollokat-sioon, mis sisaldab idioomi (Maher 2013: 72). Fraseologismi *elab nagu kuninga kass* kasutatakse tänapäeval hästi vahelduval moel, sest erinevalt idioomist *nagu hane selga vesi* sisaldab see potentsiaalselt jäika idioomi koos väga varieerumisaltalt verbi-kollokaadiga. Kummagi fraseologismi mõistmiseks verbe vaja ei lähe.

3. Kuidas varieeruvad eesti fraseologismid leksikaalselt

Edasi huvitab meid eesti fraseologismide markeerimata leksikaalne varieerumine, st selline leksikaalgrammatilise pindstruktuuri teisenemine, millega ei kaasne märgatavat tähendusmuutust. Selgitame lähemalt, mida tähendab fraseologismi osade asendamine, lisamine, väljajätt ja koha-vahetus (permutatsioon), mis esinevad pigem läbisegi kui isoleeritult (vt Philip 2003: 71). Mooni (1998: 124–139) käsitluses tähendab leksikaalne varieerumine seda, et fraseologismis varieerub verb, substantiiv, adjektiiv, partikkel või konjunktsioon; selles täpsustatakse või täiendatakse midagi; sellest jäetakse midagi välja; fraseologismi komponendid vahetavad kohad; varieerub register või allkeel; fraseologismist tekivad mitmesugused õigekirja- või hääldusvariandid, eksimused; omakeelendi kõrvale tekivad tõlkelaenud ja muukeelsed väljendid. Barkema (1996: 127 jj) eristab nelja tüüpi varieerumist (vt ka tabel 1): 1) permutatsioon – varieerumise suunast on palju tähtsam see, missugune varieerumine on üldse aktsepteeritav; 2) sõna valimine – üht suletud klassi elementi asendab teine sama klassi element; 3) lisamine – modifitseerivate, kvantifitseerivate või selliste sõnade kasutamine, mis ei lõhu konstruktsiooni süntaktilist struktuuri; 4) katkestamine – leksikaliseerunud väljendisse lisatakse element, mis ei ole vahetu moodustaja. Maher (2013) keskendub selliste fraseologismide aktsepteeritavusele, mis on süntaktiliselt erilaadsed ja läbi teinud kolm või neli modifikatsiooni: adjektiivi lisamine, sõna skalaarne ja mitteskalaarne asendamine, passiivistamine.

Järgnevalt peatume kõigepealt fraseologismidel, mis varieeruvad suhteliselt vähe või üldse mitte.

3.1. Jäigad ja vähemuutuvad fraseologismid

Eesti keeles kaasneb fraseologismi leksikaalse jäikusega sageli selle morfosüntaktilise struktuuri suhteline muutumatus (vt ka jaotis 1.1). See võib omakorda tuleneda fraseologismi osade vähesusest, sest mida vähem osi, seda suurema kaaluga on mis tahes muutus fraseologismi kui terviku jaoks. Küll võidakse varieerida fraseologismi kaasteksti. Näiteks idioomi *veri tõmbab* 'ahvatlevalt mõjuma' puhul on idiomaatiliste verbide vaheldumisest tähtsam see, et neil on erinev hulk eri semantilistes rollides mitteidiomaatilisi laiendeid.

Veri tõmbas mul toda poissi
Kui nende veri veab, üks nad siis kokko lähä
Mu süda ja veri ei anna enam tema poole
Eks pia sedasi tegema, kudas kellegi veri veab
Veri tõmbas neid teineteise poole (EKSS)
Veri veab noored kokku (EKSS)
Kuid veri veab hanesid oma põhjala kodu poole (<http://www.postimees.ee/2014309/rabahaned-puhkavad-pollul>)

Ootuspäraselt on jäigemad kahest kuni kolmest sõnavormist koosnevad fraseologismid¹². Neil on järgmised, sagedamini verbivormile omased morfosüntaktilised eritunnused.

1. Kui idiomaatilisel verbifraasil on infiniitne peasõna, võib fraseologismi morfosüntaktilise jäikuse tingida verbivormi aspektitähendus: *käest saanud* 'purjus'; *metsast leitud* 'vallaslaps'; *varestega jagamata* 'küsitav, kahtlane'. Ei muutu ka sellised idioomid, mis sisaldavad rinnastatud antonüümseid ja ühe liigimõiste tinglikke äärmusi väljendavaid infiniitverbidest moodustajaid: *lükata ja tõugata*; *pesemata puhas*, *sõömata paks* ja *lugemata õnnis*.
2. Nimisõna ei saa varieerida, kui selle tähendus on muutunud abstraktsemaks, sõnavorm eemaldunud käändeparadigmast ja tähenduslikult iseseisvunud, nagu fraseologismides *käest ära olema*, *käest ära minema*, *käest ära lastud* 'pöörane; allakäinud; korrast ära', *käest ära saama* 'vabanema' jmt (vt K. Õim 2005). Vahendi ja viisi tähenduse väljendamiseks on eesti keeles kasutada nii komitatiiv kui ka adessiiv, mistõttu võib fraseologism olla

¹² FESi materjalist moodustavad kahe-kolmesõnalised fraseologismid kumbki neljandiku (K. Õim, A. Õim 2011: 853).

- sõnastatud kahte ja mitte rohkemat moodi: *kahe käega ~ kahel käel* 'ohtrasti; kõigest väest' (FS). Vrd kaasasolu või adressaadi tähendus: (*sent*) *surмага ~ surmale võlgu* 'hädine, jõuetu' (FS).
3. Kui hulgafraasi laiendosa märgib tegevuse tüüpilist parameetrit, siis ei saa ilma tervikut, kvantitatiivset piiritletust väljendava hulgasonata selle idiomaatilist tähendust edasi anda: *lonkab kahe jalaga ~ kahte jalga ~ nelja jalaga ~ nelja jalga* 'täiesti korrast ära olema' (FS), **tervis lonkab jalaga ~ jalga*.
 4. Jäigad on määrsõnafraasid: *tulistjalu; kahejalaratsa* 'jalgsi'; *tuhatnelja; suisi ja maisi* 'avalikult'; *pikuti ja põigiti; ülepeakaela*, ja kaassõnafraasid: *üle pea; üle küla; nina all; elu eest; inimese moodi*.

Järgmise ehitusega fraseologismide kasutamisel rakendub ainult mõni nende osadele omane grammatiline kategooria, näiteks arvu- või kõneviisikategooria.

1. Käsklaused, kus öeldisverb on käskiva kõneviisi 2. pöördes: *taevas ~ jumal halasta; küsi lollu ~ segast ~ rumalat ~ hullu ~ narri jne; häbene silmad peast ~ selja taha ~ selja peale (ritta)*. Taolist pseudoammendatavust, nagu ilmneb fraseologismis *vaata ja imesta*, saab kontekstis väljendada ka *da*-vormidega, mille teadliku tegevuse tähendus neutraliseeritakse lause eitava põhiverbiga, vrd *Nuta* või *naera, miski ei aita ja Ei oska nutta ega naerda*.
2. Jussiiivse öeldisverbiga käsklaused: *jumal ~ taevas hoidku; sadagu* või *teibaid ~ ajagu* või *saibaid taevast maha; maksku mis maksab; olgu olla* (FS).
3. Erinevat kommunikatiivset tüüpi elliptilised laused, millega reageeritakse situatsioonile: *Kes soovib, see proovib ~ Kes soovib, see proovib, kes ei soovi, see ka proovib; (säh ~ vat sul) tükk, mis kondita; vaat, kus lops ja lihapiirak; vot sulle (säh ~ see ~ siin ~ naa ~ nüüd)*.

Hoolimata sellest, et üksikasjalikku ülevaadet jäikadest ja vähe muutuvatest eesti fraseologismidest praegu pole, saab öelda, et neid iseloomustab mõneti perifeerne vormikasutus. Kirjeldatud idioomid pigem ei varieeru – nad on leksikaalselt, aga eriti morfosüntaktiliselt üsna stabiilsed. Varieerudes lakkaks nad eelkõige semantilistel põhjustel lihtsalt eksisteerimast, vrd *ole hea ~ olge head* ja **oleme head; võta heaks* ja **võtaks heaks*.

Järgnevalt selgitame, kuidas eesti fraseologismid varieeruvad ja milline on selle mõju fraseologismi tähendusele.

3.2. Muutuvad ehk paindlikud fraseologismid.

Komponentide asendamine

Fraseologismi formaalne muutumine kasutuse käigus selle semantikat üldjoontes ei muuda, kuigi variandil võivad olla teistsugused konnotatsioonid või mõneti erinev denotatiivne tähendus kui põhivormil. Käsitlemegi artiklis erineva fookuse, intensiivsuse või distributsiooniga realisatsioone (vt Moon 1998: 124). Eesti fraseologismides saab mitu komponenti korraga välja vahetada mitme eri sõnaga. Isegi ühes ja samas idioomis saab samal ajal välja vahetada mitu avatud ja/või suletud klassi sõna: [kellegi] *pilli järgi ~ järel ~ järele ~ järge ~ perrä tantsima; ei mõista ~ ei oska kolme(gi) ~ kahte(gi) ~ viit lugeda ~ ütelda ~ lausuda.*

Anname esialgse ülevaate nende asendavate lekseemide ühisjoontest.

3.2.1. Asendamine sünonüümidega

3.2.1.1. Asendamisega kaasneb konnotatiivne muutus

Eespool käsitletud idioome sisaldavates kollokatsioonides saab fraseologismi tähenduse seisukohalt ümber mõtestamata verbi asendada erinevatel regulaarsetel põhimõtetel. Kui asendamist piirab verbi semantiline valents, siis võivad samas positsioonis võimalikud lekseemid olla sisusünonüümid (ingl *sense synonyms*), mis ei jaga kõiki üksteise tähendusi (Murphy 2010: 110), kuid võivad mõjuda emotiivselt erinevalt, luua erisuguseid semantilisi assotsiatsioone: *litsus ~ pressis ~ vajutas ~ keris ~ laskis ~ tegi ~ viskas ~ väristas ~ välgutab ~ näitas*¹³ *varvast* (FES, FS).

Eesti keeles on samas funktsioonis sünonüümide rida lihtne täiendada deskriptiivse ja onomatopoeetilise sõnaga, nagu näiteks kollokatsioonides *ulub ~ ulvab ~ undab nagu hunt; mürab ~ mürrab ~ möllab nagu härg.*

Vanemate fraseologismide varieerumist on mõjutanud levikuala keelelised vm iseärasused, nii et paljudel kirjakeelsetel fraseologismidel on murdekeelsed paralleelid: *elab ükski kui hunt metsas ~ eläs nigu susi mõtsah* (Räp); *hunt sabaga mõõtnud ~ susi om hannaga mõõtnu* (Vas).

¹³ Siin ei saa välistada fraseologismi põhivormi ja variantide denotatsiooni erinevusi.

Leksika kõrval võivad paikkondlikud erisused hõlmata fraseologismi grammatilist struktuuri: *ei karda hunti ega tonti ~ pelgä-ei katõ jalaga sutt, ei nellä jalaga sutt ka õi* (Har). Ajalise distantsi tõttu võivad need nagu ka järgmised näited tähenduses 'laisk; laisklema' tunduda tänapäeval konnotatsioonide poolest samaväärsed.

*hargiga lükka, konksuga tõmba
konksige tõmma ja hargige lükkä
hanguga lükata, rihaga tõmmata
konguga kohendada ja hargiga ajada
konksuga tõmmata, labidaga lükata
kooguga tõmba, hargiga lükka
orgiga lükata, konksiga tõmmata
konksuga võtta ja hargiga lükata*

3.2.1.2. Asendamisega kaasneb denotatiivne muutus

Fraseologismi osa(de) asendamisega saab selle denotatiivset tähendust laiendada või ahendada: täpsustada, intensiivistada, lisada sellele tähendusnüansi. Kui fraseologismis sisalduva verbi semantiline valents mõjutab selle tähendust üksnes osaliselt, võivad vahelduda nii osasünonüümid kui ka lekseemid, mis ei ole ei verbiga ega üksteisega semantiliselt seotud (vt ka ptk 3.2.3): *pistavad rinda ~ hõõruvad rindu ~ löövad rinnad kokku ~ paneb rinna vastu ~ toetab rinna vastu* 'maadlema'. Verbi asendudes võib muutuda kollokatsiooni morfosüntaktiline struktuur, vrd *käib ümber nagu koeraga* (FS) ja *togib kui koera* (EKSS), *kohtleb nagu koera*. Fraseologismi (*õiget ~ selget ~ täit ~ mingit*) *aru kätte ~ peale saama* (FES, FS) puhul täpsustavad nimisõna võimalikud laiendid terviktähendust 'arusaamisele jõudma' selles mõttes, kas taotletav selgus on tõele vastav, hästi arusaadav, kõikehõlmav või osaline.

3.2.2. Asendamine semantiliselt seotud lekseemidega

Fraseologismi osi võidakse asendada suure hulga eritähenduslike, kuid semantiliselt seotud lekseemidega. Samas ei paista nende vaheldamine fraseologismi denotatiivset tähendust mõjutavat, sellega võib kaasneda eri konnotatsioonid, kui sedagi: *kops ~ sapp läheb ~ kargab ~ käib ~ tõuseb ~ venib üle maksa ~ kargab maksa selga; annab jalgadele ~ päkkadele ~*

kandadele valu ~ tuld ~ auru. Semantiline seotus võib tingida konkreetseid asendajaid, kui alliteratiivset komponenti asendab mittealliteratiivne: **määrib mett moka ~ keele peale** (FS); **paug parajal ~ õigel ajal** (FS); **viskab ~ ajab villast.** Kuigi kõlakordused piiravad sõnavalikut, ei ole see siiski fraseologismide jäikuse arvestatav põhjus, sest nagu näha, ei ole häälikuline kooskõla reegel.

Võimalik, et vahelduvad lekseemid jagunevad omakorda semantilistesse rühmadesse (vt Cignoni, Coffey 1998: 295). Näiteks *villased roomad* 'laisk, laisklema' varieerub olenevalt sellest, kas fookuses on materjal või materjali omadused.

villased roomad ja lepne look
koeranahka roomad ja lepne look
lambanahksed roomad
takused roomad
villased ohjad

vedelad roomad
pehmed leparoomad

Fraseologismi *teeb sääsest elevandi* tähendus 'liialdama' rajaneb referentide kõige üldisemate omaduste *suur* ja *väike* vastandamisel ja on seepärast analoogia põhjal keelendatav ka teisiti.

teeb kirebust ~ kärbsesest elevandi
sääsest ~ kirebust ~ hiirest härja
kirebust karu
hiirest hundi ~ soe
kärbsesest kiriku
kihulasest kolli
kirebu nohust tormi

3.2.3. Asendamine semantiliselt mitteseotud lekseemidega

Nimetatud võimaluste kõrval võivad fraseologismi varieeruvad osad olla semantiliselt väga nõrgalt seotud. Järgmisi vahelduvaid transitiivverbe seob vaid väga üldine liigutamise, tegutsemise tähendus: **lööb ~ keerab nina vinklisse; keerab ~ viskab (end) vinklisse** (FS). Fraseologismis **vajus ~ puges nagu maa alla ~ põhja** (FS) saab kasutada dünaamilisi verbe, kuid *vajuma* tähistab protsessi ja *pugema* tegevust, vrd ka transitiivseid ja

intransitiivseid verbe: *kadus ~ vajus ~ sulas ~ viidi kui maa alla ~ sisse ~ põhja ~ maamulda*.

Kui ülalesitatud juhtudel võib varieerumisega kaasneda erinevaid konnotatsioone, siis fraseologismi *torkab ~ juhtub ~ satub ~ puutub ~ jääb ~ mahub silma (ja suhu)* varieerudes võib mõnevõrra teiseneda selle denotatiivne tähendus, kuid kõiki vahelduvaid lekseeme on raske üksteisega semantiliselt siduda. Fraseologismide varieeruvate komponentide valikut võib juhtida ja piirata sõnaalguline häälikukordus nagu vabadeski sõnaühendites, kuid seda kaugemale võivad need üksteisest semantiliselt jääda: (*kassil*) *küüinal ~ kala ~ silgusaba ~ kassisaba suus ~ hambas ~ hammaste vahel* 'alaealise suitsetamise kohta'; *mitte (punast ~ pimedat ~ musta ~ poolt ~ verevat) kopikatki ~ krossigi ~ pennigi ~ sentigi* (FES, FS).

Teadliku ja eesmärgipärase varieerimise tulemuseks on sõnamäng või taotletud efekt. Selle puhul ei ole otsetähenduses kollokatsiooni või vaba sõnaühendi tähendus mitte niivõrd muutunud, kuivõrd sulanud kokku selles asendatud, muudetud või sellesse lisatud sõna(de) tähendusega, mis võivad olla teemaga seotud: *veri on katki, nahk jookseb; sai roosi koos potiga; August, roni välja august, kätte jõudnud august*. (Vt Cignoni, Coffey 1998: 294 jj)

3.3. Komponentide juurdelisamine ja väljajätt

Laura Cignoni ja Stephen Coffey (1998: 295) eristavad valikulist leksiikaalset komponenti sisaldavaid fraseologisme, mida võidakse regulaarselt kasutada nii koos teatud sisusõnaga kui ka ilma selleta. Mooni (1998: 130) tüpoloogias on valikulised eessõnatarindid, ahelverbid, laiendatud või suurendatud nominaalsed rühmad, lisanduvad substantiivid või adjektiivid. Järelikult oleks mingi komponendi (inglise keeles sageli adjektiiv või adverb) lisamine fraseologismisse juhuslik.

Eesti keeles võib FESi põhjal regulaarseks pidada adjektiivtribuudi (*Peab teise vastu paha plaani; nagu (vana) vene ~ vask viieline*), sh possessiivpronoomeni *oma, enda* kasutamist: *Esä om nii umast näost ar lännü*.

Juhuslikumat laadi on FESis nimisõna(fraasi)st aluse või sihitise lisamine: *istub kui Kustav pukis; tegi oma lipu täis; ei karda muud kui müristamist ja maduussi*, ning genitiiv- või adverbiaaltribuudi või liit-sõna täiendosa juurdepanek: *mõurab nagu Valdase Villemi valge härg*;

puistab kohe lapsi nindagu **kasugavarrukast**; laseb kut **posthobu** küla kauda ümber.

Lihtverbi asemele võib fraseologismis tulla ühendverb: *Mõni ei tahta rindu **kokku** pista; Ma kai ku sai **är** varvast visada.* Adverbi või kaas-sõnafraasi lisamine intensiivistab või täpsustab fraseologismi tähendust: *Rahakott lööb tuld **kües**.*

Nimisõna kvantifitseerimine hulgasõnaga võib fraseologismi kasutamist personaliseerida: *Mies on **palju** korvisi saand; Ta om **katõ** kaalu pääl, hainu anda vai andmada jättä*, osalused võivad teha selle tähenduse intensiivsemaks: *Ratas oo omad vitsad juba saand – **kodarad rummu sehes lahti, paar pöövatükki ka luhki läind***, või antonüümseks: *See on nagu lähkritöö, **laud pane ja kaks kukub***. Ilmselt kajastavad mõned taolised juhud fraseologismide diakroonilist arengut (vt ka Moon 1998: 131).

Väljajātu korral tagab allesjäänud tuum, et lühenenud fraseologism tuntakse ära, kuigi üks või mitu keskset sõna on puudu (vt Cignoni, Coffey 1998: 296). Eesti keeles on see hästi näha siis, kui idiomaatilist nimisõna laiendatakse suure hulga eestäiendite või muutumatu järeltäiendiga, kuid mõnikord jäetakse need ära ja vaheldatakse hoopis nimisõna vm.

*Said nüüd **kooki** moosiga!*

*Säh sulle **kooki**!*

*Säh sulle **saia**!*

*Seh sulle **vadsapala**!*

Näiteks kopika kui maksevahendi üldist karakteristikut 'väikese väärtusega' võidakse suhestada vähesuse mõistega ja seepärast selle vähese raha täpset kogust või isegi rahatähte ennast mõnikord ei nimetata: (*kolm ~ kaks ~ poolteist ~ pool kopikat ~ **kopikas** ~ sent*) *surmale võlgu*. Samamoodi kantakse veski põhifunktsioonist peenestamisest tulenev tähendus 'vahet pidamata töötama' üle inimkõnele. Pideva kõnevoolu tähistamisel on määrav milliste tahes veskite vmt mehhanismide ühine omadus ja pole vahet, kas seda keelendatakse mitme hüponüümi või viimaste ühise hüperonüümiga: *jahvatab nagu (tatra- ~ tatrangu- ~ tangu- ~ jahu- ~ kede- ~ tuule- ~ pudru- ~ vesi- ~ paberi- ~ kohvi- ~ pipra- ~ Väandra) **veski***.

Mõnikord jääb algne täiend või liitsõna täiendosa ilma peasõnata: *nagu **sõelapõhi** – Taa hamõ um sul ku sari; kümne **küünega** – Mina toedan ennäs **näppidegü**; No olõt õks saanu kõik ummi **päkkiga***.

Fraseologismist võib küll alles jääda ainult üks või mõni keskne sõna või selle sünonüüm, mida ka kasutatakse teisiti, kuid põhivorm võib siiski olla äratuntav (vt Cignoni, Coffey 1998: 296), nt *hargiga lükata, konk-suga tõmmata* – **Tambi** nagu **teibaga** töösse. Mõistagi on taoliste juhtude seostamisel üksteisega¹⁴ ja/või näiteks vanasõnadega lihtne eksida, vrd EV 14787 *Ämm tuleb visata õhtu hargiga ahju peale ja hommiku roobiga maha tõmmata*.

3.4. Leksikaalne permutatsioon

Üks fraseologismide jäikuse näitajaid on muutumatu sõnajärg, kuid fraseologismide osad ei pruugi üksteist sugugi alati muutumatult determineerida ja võivad samahästi esineda pöördjärjestuses, ilma et komponentide morfoloogiline vorm, funktsioon ja terviktähendus eriti muutuks. Permutatsioonis esinevad eesti keeles sagedamini idiomaatilised paarissõnad: *maast ja ilmast ~ ilmast ja maast; pealaest jalatallani ~ jalatallast pealaeni; ei kuule ega näe ~ ei näe ega kuule*. Kohavahetusse võivad olla kaasatud ka fraseologismi komponente asendavad ja samas nendega semantiliselt seotud lekseemid: *pihuks ja põrmuks ~ põrmust ja pihust ~ pihuks ja puruks ~ pihuks ja tolmuks ~ pilpaks ja pihuks ~ tuhkapihuks*. Mida rohkematest sõnavormidest rinnastatud moodustajad koosnevad, seda rohkem on selleks võimalusi, nagu järgmises kollokatsioonis.

Ma kiidan sind tühjas kirikus ja kuivas kõrtsis
Ma kiidän sinuda kuivas kõrtsis ja tühjas kerikus
Kiidan sind tühjas kirikus ja täies kõrtsis
Ma kitä sinnu tävven kõrdsin ja tühän kerikun
Ma kitä sinnu tühän kerikun ja tävven kõrtsin
Ma täna siot täuen kirikon ja tühjan kõrtsin

Samuti võib osade järjekord muutuda liigendamatutes hüüdfraaslausetes: *tänu taevale ~ taevale tänu; madis võtku ~ madis võtaks ~ võtku madis ~ võtaks madis* (FES, FS), vrd *võtku sind see ja teine ~ *võtku sind teine ja see*, ja lühemates, enamasti kahest komponendist koosnevates fraseologismides, kui vaheldub laiendi asend peasõna suhtes. Näiteks kui

¹⁴ Vrd Postimehe pealkirju „Europarlament andis Ansipile komisjoni asepresidentiks saamiseks **roheline tule**“ (07.10.2014) ja „Olev Remsu: **Tuld** vene kanalile!“ (03.10.2014).

adverb *omaette* talitleb tähenduses 'tähtsust, eripära, väärtust rõhutavalt' täiendina, võib see neutraalsena paikneda nii nimisõna ees kui ka järel: *omaette number* ~ *number omaette*; *omaette ooper* ~ *ooper omaette* 'omamoodi keerukas lugu' (FS), vrd *See on omaette mees!*; *kirjutised on klass omaette* (EKSS).

Niisiis mõjuvad fraseologismides vahelduvad lekseemid nende denotatiivsele tähendusele erinevalt, olenedes selle tähenduse sisust ja ulatusest. Leksikaalset varieerumist võib omakorda pidada denotatsiooni ulatuse markeerijaks. Mida vähem fraseologism leksikaalselt varieerub, seda täpsem võib olla fraseologismi denotatsioon ja vastupidi. See on kooskõlas denotatsiooni seadusega, mis ütleb, et mida suurem on sõna intensioon, st mida rohkem on sõna referenti määravaid tingimusi, seda väiksem on selle ekstensioon, st seda vähematele referentidele saab seda rakendada (Murphy 2010: 36). Kui referendil on mitu leksikaalselt seotud tähistajat, siis on tõenäoline, et ühte ja sama mõistet väljendab neist rohkem kui üks. Seega juhivad fraseologismide kasutuselt erinevat sõnavalikut pigem semantilised tegurid ja emotiivne sisu. Mida rohkem komponente mida rohkemate lekseemidega sõnühendis kui tervikus vaheldub, seda suurem on tõenäosus, et tegu ei ole mitte fraseologismi, vaid regulaarse metafoorse ülekandega, vrd *oma* ~ *selge* ~ *raske* ~ *hea* ~ *haige* ~ *kinnise* ~ *lahtise* ~ *targa* ~ *kõva* ~ *peru* ~ *sooja* ~ *joomase* ~ *vintis* ~ *kassi peaga*.

Lõpetuseks selgitame mõistemetafooride rolli fraseologismide varieerumisel.

4. Mis teeb fraseologismide varieerumise võimalikuks

On tavaline, et üks leksikaalne kujundituum avaldub mitmes kontekstis ja selle ümber tekkiv sõnühend esineb väga erinevates vormides, millest mõni võib klassifitseeruda fraseologismina, mõni mitte. Tuumana on produktiivsed kehaosanimetused *süda*, *pea*, *käsi*, *jalg* jt (vt tabel 3; vt ka Baranov, Dobrovol'ski 2008: 59), loomanimetused, eesti keeles ka näiteks veovahendi tähistajad *kelk*, *regi* (vt K. Õim, A. Õim 2010).

Tabel 3. Idiomaatilises tähenduses lekseemi *jalg* konkordantsirida¹⁵

	jalga	ei tõsta
	jalga	jala ette tõsta
	jalga	lasknud
	jalga	lasta
pole oma	jalga	sinna tõstnud
isamaa eest kätt ega	jalga	ei tahtnud tõsta
laseb	jalga	
polnud	jalga	tõstnud
ega tõstnud	jalga	
	jalgagi	välja ei tõsta
oli selleks ajaks juba	jalul	
tallab	jalgade	alla
	jalge	alla tallab
laevatekki	jalge	all tundma
kadus rada	jalge	alt
maa kaob	jalge	alt
laseb end	jalge	alla tallata
	jalad	alla saanud
	jalad	ei kanna
	jalad	ei tahtnud mind kanda
	jalad	hakkasid tudisema
nii kiiresti kui	jalad	võtsid
nagu	jalad	võtsid

Mooni seisukoht on, et üldjoontes sünonüümsete idioomide puhul, mis sisaldavad samu või lähedasi lekseeme, on tegu ühe ja sama idioomi või klastriga. Nii on võimalik klapitada uued variandid olemasolevatega ja tõestada veel kord idioomide ebapüsivust, selle asemel, et pidada variante iga hinna eest kas täiesti uueks või jätta need „vea“ pärast kõrvale. Tabelis 3 on näiteks selle klatri juures, mille moodustavad *tallab jalgade alla* jmt, põhiline see, et tegu on ühe metafooriga HALB ON ALL. Taolisi

¹⁵ Eesti Keele Instituudi tekstikorpuse (1990ndad–2011), vt <http://portaal.eki.ee/corpus> (28.12.2014), ja Tartu Ülikooli eesti kirjakeele korpuse 1980ndate allkorpuste andmed, vt <http://www.cl.ut.ee/korpused/baaskorpus/> (28.12.2014).

klastreid nimetab Moon idioomiskeemideks (ingl *idiom schema*), sama tasandi nähtusteks, kui on George Lakoffi ja Mark Johnsoni mõistemetafoorid (vt eestis keeles Lakoff, Johnson 2011) – neil vormidel on mõned ühised referentsid ja metafoorid ning samatüveline leksika, kuid puudub (tingimata) täiesti fikseeritud struktuur või leksika. Sellega annab seletada nii idioomide (väga suurt) varieerumist, hinnangulist sisu, ilmset kompositsioonilisust kui ka seda, kui lihtne on dekodeerida vihjeid idioomidele vm kasutusi. Idioomiskeemid esindavad kultuuriomaseid ja konkreetse leksikaliseerumisega seotud mõisteid. Kasutada võidakse nii kindlaid kui ka vahelduvaid sõnu, mis on igal juhul seotud idioomide aluseks oleva juhtiva või motiveeriva ideega. (Moon 1998: 122 jj) Idioomiskeemi arendamine aja jooksul kinnitab, et see on diakroonilise ja dünaamilise protsessi osa, mille käigus metafoor stabiliseerub, destabiliseerub ja stabiliseerub uuesti (Moon 1998: 164; eesti keele põhjal vt K. Õim, A. Õim 2010). Taoline varieerumine suurendab teadlikkust kasutatud sõnade ja väljendatud mõtte seotusest (Philip 2003: 71). Kokkuvõttes tunnistab Moon (1998: 168), et idioomide varieerumisel kehtivad tõepoolest mingid reeglid või vaikimisi kokkulepped: metafoor ja tähendus peavad selle käigus alles jääma ja variandi leksika peab olema äratuntav kui teatud sõnaühendi osa. Variandi õnnestunud dekodeerimine tähendab, et keelekasutaja tunneb ära leksikaalse mustri, metafoorsuse ja konteksti sobiva tähenduse.

Maher (2013: 71 jj) on teooriasse lisanud süntaktilise, semantilise ja kontseptuaalse tähistustasandi ühendamise reeglid. Metafoori tähtsust mõistavad Moon ja Maher ühtemoodi – et osata idioomi kasutada, on tarvis ka põhimõtteid, kuidas seda mõista. Kõrvuti kompositsioonilisusega võimaldavad idioomide eri tüüpi paindlikkust teatud määral prognoosida veel grammatilisus, ennustatavus, tähenduslikkus ja tuttavus. Samas toimivad need tegurid vaid teatud manipulatsioonide puhul ja tegurite interaktsioon oleneb konkreetsest tehtest. Idioomide paindlikkust on seni seostatud põhiliselt süntaksiga ja seletatud süntaksi-semantika liidesega, kuid nende mõistestamisse võib kaasatud olla ka mõisteline süsteem. Gibbs jt psühholingvistid on tõestanud, et kõnelejad mõistavad intuitiivselt idioomide metafoorset motivatsiooni ja nende metafooride detaile. Nii võib idioomi paindlikkust pidada hoopis interpreteerimise küsimuseks: kas idioomi põhivormiga võrreldes tähendab variant kõneleja jaoks midagi. Selgub, et variandi aktsepteeritavust mõjutavad lekseemi ja selle asendaja seoste selgus ja tugevus; sõna lisamine fraseologismi töötab ainult siis,

kui uus tähendus on mõistetav. Muudetud idioom tähendab midagi, kui variandi seos selle aluseks oleva mõistelise vormiga on arusaadav. See tähendab, et paindlikkus toimib semantikamõistelises liideses – lausungi formaalsed omadused ühendatakse selle palju abstraktsema tähendusega –, mis on omakorda seotud süntaksiga. Maheri lähenemine on kooskõlas idioomide erisuguse paindlikkusega, kuid seda ei ole hägusate piiride tõttu lihtne kontrollida. Võimalik, et selgemal või tavalisemal mõistemeetafooril rajanevad idioomid on paindlikumad – seda juhul, kui metafoori selgust saaks mõõta. (Maher 2013: 41 jj) Kui lisada siia ajaline mõõde ja võrrelda fraseologismide varasemat ja tänapäevast kasutust, siis osutub Maheri hüpotees tõseks. Kui fraseologism on (FESi andmetel) olnud varem paindlik ja/või selle tähendus ning kollokaadid pigem abstraktsed, sest selle aluseks olev metafoor oli kõnelejatele hästi mõistetav ja tuttav, siis kasutatakse seda tänapäeval teisiti – fraseologism ei ole enam kuigi paindlik¹⁶ ja/või selle tähendus ning kollokaadid on pigem konkreetse, sest selle aluseks olev metafoor ei ole enam hästi arusaadav ega tuttav. Nagu näiteks KÕRVALE JÄETUD ~ LÕPULE VIIDUD, LÕPPENUD ON MITTETARVITATAV vmt, vrd *pane*b ~ *riputab* ~ *viskab küsimuse* ~ *une* ~ *töö* varna (FES) ja alljärgnevad näited.

Tipp-politseinik peab mundri varna panema (epl.delfi.ee/news/eesti/tipp-politseinik-peab-mundri-varna-panema?id=67411302)

*Legendaarne Soome hokimees riputas uisud varna*¹⁷ (<http://sport.postimees.ee/2916607/legendaarne-soome-hokimees-riputas-uisud-varna>)

Kütid panevad püssi pühadeks varna (<http://www.sakala.ajaleht.ee/1084192/kutid-panevad-pussi-puhadeks-varna-ja-katavad-metsloomadele-toidulaua>)

Miks tarkvarauuendused varna riputatakse? (<http://blogs.skype.com/2012/07/28/miks-uuendused-varna-riputatakse/>)

Vrd ka fraseologismi *pole lõhnagi* kasutuse ja tähenduse kitsenemist.

¹⁶ Kuidas varieerub *nagu hane selga vesi*, vt ptk 2.

¹⁷ Tasakaalus korpusel on nimisõna *varn* logaritmilise tõepärafunktsiooni väärtuselt kümne esimese kollokaadi hulgas *kets*, *kiiver*, *hammas*, *vastus*, *mantel*, *kinnas* (<http://www.rabauti.ee/clc/>, 20.10.2014).

*Ei saa sa temä käest **abi** ütte lõhnagi*

***Ei hääbene** mitte üüts lõhn*

*Sa **ei lüpe** kah mitte üüts lõhn aiga viitä*

*Ta **ei püsi kotun** ütte lõhna, muud kui lennutap üütest tõiste*

*Ei ole **tuule** lõhnagi*

*Küprosel pole **masust** lõhnagi* (<http://sport.postimees.ee/262852/zuravl-jov-kuprosel-pole-masust-lohnagi>)

***Eesti-Vene kaubaveo taastumisest** pole lõhnagi* (<http://arileht.delfi.ee/news/uudised/eesti-vene-kaubaveo-taastumisest-pole-lohnagi?id=51133317>)

*.. **mingist Angry Birds'ist** polnud siis veel lõhnagi ..* (<http://www.tehnikamaailm.ee/kas-soome-ueeks-nokiaks-saab-nokia/>)

*Suusakeskustes lirtsu vesi, **lumest** pole lõhnagi* (<http://maaleht.delfi.ee/news/maaleht/uudised/suusakeskustes-lirtsu-vesi-lumest-pole-lohnagi?id=67585496>)

*Sellel ajastul, kust see kummitaja pärit on, polnud **Suur-Karja 18 majast** veel lõhnagi* (<http://www.para-web.org/showthread.php?tid=5352&pid=110368>)

*.. ta kirtsutab nina, sest toas pole **koogi** lõhnagi!* (<http://www.isetegija.net/index.php?ind=blog&op=home&idu=819&curmese=Detsember%202009>)

See, et metafoor võimaldab idioomist eelteadmisteta aru saada, ei tähenda Maheri järgi (2013: 68 jj), et idioomi ei salvestataks mentaalses leksikonis – see on vajalik fraasi konventsionaliseerumiseks, vahet pole, milleks seda peetakse ja kuidas mõistetakse. Millise tahes konventsionaalse fraasi osad on eseseisvad sõnad, nende otsetähendus on tähtis (ka mittekompositsiooniliste) idioomide töötlemiseks, mis kinnitab tugiverbiga idioomide kompositsioonilist kasutamist ning verbist ja idioomist koosnevate kollokatsioonide olemasolu. Idioomide esitused meeles on seotud nende koostisosade morfoloogia ja fonoloogiaga, üldise tähenduse ja sageli nende aluseks oleva mõistemetafooriga.

5. Kokkuvõte

Artikli eesmärk oli selgitada eesti fraseologismide leksikaalse varieerumise põhjal nende loomuliku kasutamise põhimõtteid ja leida vastus küsimustele, kuidas on fraseologismide struktuur ja varieerumine seotud ning mis teeb nende varieerumise võimalikuks.

Kui seni on idioomide varieerumise seletamisel sageli toetunud nende kompositsioonilisusele, siis sellest tõhusam selgub olevat fraseologismide kollokatsioonilisusega arvestamine. Näiteks idioomi sisaldavate kollokatsioonide puhul on põhitähenduse ja idiomaatiliste komponentide varieerumine väga erineva ulatuse, kaalu ja sagedusega.

Eesti fraseologismide elektroonilise alussõnastiku järgi on jäikadele ja vähe muutuvatele eesti fraseologismidele omane perifeerne vormikasutus. Sünonüümsete ja semantiliselt (mitte)seotud lekseemide vaheldumine, nende juurdelisamine ja väljajätt ning järjestuse muutmine mõjuvad fraseologismide denotatiivsele tähendusele erinevalt, olenedes nende tähenduse sisust ja ulatusest. Leksikaalset varieerumist võib omakorda pidada denotatsiooni ulatuse markeerijaks. Mida vähem fraseologism leksikaalselt varieerub, seda täpsem võib olla fraseologismi denotatsioon ja vastupidi.

Rohkem kui miski muu mõjutab fraseologismi varieerumist selle mõistestus. Need idioomid, mis rajanevad tavalisemal mõistemetafooril, võivad olla paindlikumad. FESi andmed näitavad, et kõnelejatele hästi tuttavatel metafooril rajanevad fraseologismid olid varem paindlikumad ja/või nende tähendus ning kollokaadid abstraktsemad kui tänapäeval. Kuna nüüd ei ole seesama metafoor enam tuttav, kasutatakse fraseologismi teisiti kui varem – see ei ole kuigi paindlik ja/või selle tähendus ning kollokaadid on pigem konkreetsemad.

Lühendid

A – adjektiiv; Adv – adverb; N – noomen; P – postpositsioon; S – substantiiv; V – verb

Kirjandus

- Baranov, Dobrovol'ski 2008** = Анатолий Баранов, Дмитрий Добровольский. Аспекты теории фразеологии. Москва: Знак.
- Barkema, Henk 1996**. Idiomaticity and terminology. A multi-dimensional descriptive model. – *Studia Linguistica* 50 (2), 125–160.

- Cignoni, Laura, Stephen Coffey 1998.** A corpus-based study of Italian idiomatic phrases: from citation forms to 'real-life' occurrences. – In *Euralex '98 proceedings*. Liège: Université de Liège, 291–300.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/> (20.10.2014).
- EV** = Eesti vanasõnad. I–IV, 1980–1988. Toim. Arvo Krikmann, Ingrid Sarv. (= *Monumenta Estoniae antiquae*. III.) Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat. <http://www.folklore.ee/rl/date/robotid/leht1.html> (20.10.2014).
- FES** = Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik. 2011. Koost. Asta Õim, Katre Õim. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. <http://www.folklore.ee/justkui/sonastik> (20.10.2014).
- FS** = Asta Õim 2000. Fraseoloogiasõnaraamat. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Gibbs, Raymond W., Jr., Nandini Nayak 1989.** Psycholinguistic studies on the syntactic behaviour of idioms. – *Cognitive Psychology* 21, 100–138.
- Gibbs jt 1989** = Raymond W. Gibbs, Jr., Nandini P. Nayak, John L. Bolton, Melissa E. Keppel. Speakers' assumptions about the lexical flexibility of idioms. – *Memory & Cognition* 17 (1), 58–68.
- Lakoff, George, Mark Johnson 2011.** Metafoorid, mille järgi me elame. Tõlk. Ene Vainik. Toim. Heete Sakhai. Eessõna Mihhail Lotman. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Maher, Zachary 2013.** Opening a Can of Worms. Idiom Flexibility, Decomposability, and the Mental Lexicon. Yale University.
- Moon, Rosamund 1998.** Fixed Expressions and Idioms in English. A Corpus-based Approach. Oxford: Clarendon Press.
- Muischnek, Kadri 2005.** Eesti keele tugiverbid ja nende mõju lause ehitusele. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 50 (2004). Peatoim. Mati Ereht. Tegevtoim. Maria-Maren Sepper. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 11–38.
- Murphy, M. Lynne 2010.** Lexical Meaning. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511780684>.
- Nunberg, Geoffrey 1978.** The Pragmatics of Reference. Indiana University Linguistics Club.
- Philip, Gill 2003.** Collocation and Connotation. A Corpus-Based Investigation of Colour Words in English and Italian. PhD dissertation. The University of Birmingham.

- Philip, Gill 2008.** Reassessing the canon. 'Fixed' phrases in general reference corpora. – *Phraseology. An Interdisciplinary Perspective*. Eds. Sylviane Granger, Fanny Meunier. Amsterdam: John Benjamins, xxviii, 95–108.
- Õim, Katre 2003.** Võrdluste struktuurist ja kujundisemantikast. Toim. Arvo Krikmann. (= Reetor 2.) Eesti Kirjandusmuuseum, folkloristika osakond. Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus. Tartu.
- Õim, Katre 2005.** Fraseologism *versus* kõnekäänd. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50 (2004). Peatoim. Mati Ereht. Tegevtoim. Maria-Maren Sepper. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 129–142.
- Õim, Katre 2008.** Fraseoloogia ja sõnaraamatud. – *Keel ja Kirjandus* 10, 774–789.
- Õim, Katre, Asta Õim 2010.** Qualitative changes in phraseology. General principles and catalysts. – *Linguistica Uralica* 46 (1), 17–37.
- Õim, Katre, Asta Õim 2011.** Eesti fraseoloogia leksikograafiline areng. – *Keel ja Kirjandus*, 842–862.

Variation in Estonian idioms

KATRE ÕIM, ASTA ÕIM

The article explains the principles of natural use of idioms, presenting variation in idioms as a complex phenomenon.

Variation may be more effectively explained by collocation patterns than by the frequently cited principle of compositionality. Collocations containing idioms are quite flexible when the other elements of the collocation vary, but not as flexible when the idiom itself varies. This means that the idiomatic and non-idiomatic components of a collocation are of quite different importance from the perspective of the persistence of the collocation as a whole. This is confirmed by the fact that while over time, a collocation may come to allow various lexical verbs, or may come to feature one support verb in place of multiple lexical verbs originally appearing in it, the variation (more syntactic than lexical) of idioms is much more limited. The typology of lexical variation of idioms sketched out in the study is based primarily on material from the basic electronic dictionary of idioms (FES). Rigid and change-resistant Estonian idioms are characterized by peripheral use of forms. The lexemes that vary in idioms affect their denotative meaning differently depending on the content, scope and persistence of that meaning. The less lexical variation an idiom exhibits, the more precise the idiom's denotation can be. When a referent has multiple lexically associated designators, it is likely that more than one of them express the same concept. Word choice in idioms varies based on semantic factors and emotional content.

The flexibility of an idiom depends on its interpretation: whether the variant means something to the speaker in comparison to the primary form. This is the case when the association between the variant and its base conceptual form is understandable. Idioms based on clearer or more typical conceptual metaphors can exhibit greater flexibility. For example, an idiom may have (according to FES) previously been flexible and/or its meaning and collocates may have been abstract, because the underlying metaphor was familiar and easily understandable to speakers, but today the idiom may have lost its flexibility and/or its meaning and collocates may be more concrete, because the underlying metaphor is no longer familiar or easily understandable.

In summary, idioms should not be considered inflexible and semantically indivisible; rather, there are certain restrictions on their use. More than anything else, variation in idioms is influenced by the way in which they are conceptualized.

Keywords: cognitive linguistics, Estonian, lexical semantics, compositionality, collocability, conceptual metaphor

Katre Õim
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
katre.oim@tlu.ee

Asta Õim
Emakeele Seltsi liige
asta.oim@gmail.com